

УДК 1.17.7:316.61

ДОВІРА ТА СОЛІДАРНІСТЬ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ СПІВВІДНОШЕННЯ

Кожем'якіна О. М. (м. Черкаси)

В статті здійснено порівняльний соціально-філософський аналіз категорій довіри та солідарності, визначено їх роль та місце в соціальній дійсності, особливо в контексті специфіки формування громадянського суспільства. Наведено деякі філософські позиції щодо перспектив впровадження культури солідарності в сучасному суспільстві.

Ключові слова: довіра, солідарність, громадянське суспільство.

В статье осуществлен сравнительный социально-философский анализ категорий доверия и солидарности, определены их роль и место в социальной действительности, особенно в контексте специфики формирования гражданского общества. Приведены некоторые философские позиции о внедрении культуры солидарности в современном обществе.

Ключевые слова: доверие, солидарность, гражданское общество.

The comparative social-philosophical analysis of categories of trust and solidarity is carried out in the article, their role and place in social reality are defined, particularly in the context of specificity of forming a civil society. Some philosophical positions of introduction of solidarity culture in the modern society are given.

Key words: trust, solidarity, civil society.

В ситуації посиленої уваги до розбудови громадянського суспільства взагалі та в сучасній Україні зокрема особливої ваги набувають такі поняття, як довіра та солідарність, які виступають важливими складовими соціального капіталу та містять в собі інтегративний потенціал. Цьому сприяють також зміни в структурі людської діяльності, яка все більше набуває характеру взаємозалежності та взаємодії.

Проблема довіри та солідарності поглиблюється в результаті диференціації суспільства, ускладнення соціальних зв'язків. Культура довіри, яка містить в собі потенціал захищеності та надійності, постає важливим орієнтиром в розвитку сучасного суспільства, що і обумовлює актуальність даного дослідження. Як зазначає Ю. Габермас, все більшій диференціації структур життєвого світу відповідає «зв'язок зростаючого самовизначення індивіда зі зростаючою інтеграцією в розмаїття соціальних залежностей. Чим далі прогресує індивідуалізація, тим далі вплутується окремий суб'єкт у чимраз щільнішу й водночас тоншу мережу взаємної незахищеності і необхідності потреби в захисті» [1, с.

330]. Проблема довіри та солідарності ускладнюється в сучасному постмодерному світі, характерними ознаками якого є плюральність, різка соціальна поляризація, криза моральності та високий ступінь індивідуалізації.

Метою статті є розкриття взаємозв'язків довіри та солідарності, здійснення термінологічного аналізу зазначених феноменів, а також через виявлення ціннісного потенціалу визначення їх ролі у функціонуванні громадянського суспільства.

Категорії довіри та солідарності, незважаючи на частоту використання, більше розроблені в соціологічних, політологічних та економічних дослідженнях, філософські праці з зазначеної проблематики з'являються переважно в контексті аналізу споріднених проблем.

Соціальний зміст довіри та її роль в суспільстві досліджують Ф. Фукуяма, А. Селігмен, П. Штомпка, Н. Луман, Е. Гідденс, Б. Барбер, Т. Ямагіші, Р. Шо, П. Бурдьє. Етичний та психологічний виміри довіри знаходимо в працях Б. Рутковського, Т. Скрипкіної, В. Зінченка, Е. Еріксона, К. Роджерса. Серед вчених, які звертались до аналізу феномену солідарності, слід назвати О. Конта, Е. Дюркгейма, Л. Буржуа, П. Сорокіна, Ю. Габермаса, Р. Рорті, А. Флієра, А. Гонета, А. Арато, Дж. Коена. Сучасна наука розглядає солідарність в контексті синергетичного підходу в дослідженні механізмів самоорганізації. Разом з тим, філософський аналіз феноменів довіри та солідарності залишається неповним та фрагментарним, а спеціальних досліджень, присвячених соціально-філософському вивченню довіри та солідарності, досить мало.

Довіра – це складне ієрархічне соціальне явище, що відображає певне ціннісне відношення, яке має характер очікування бажаного результату потенційно некерованих взаємодій та базується на упевненості в правильності та ефективності дій об'єкта довіри, визнанні його діяльності як відповідної певним етичним вимогам (чесності, відповідальності, професійної компетентності та ін.). За визначенням Ф. Фукуяма, довіра – це «виникаюче у членів співтовариства очікування того, що інші його члени будуть поводитись більш-менш передбачувано, чесно та з увагою до потреб оточуючих, у відповідності з деякими загальними нормами» [7, с. 52].

До структури довіри ми можемо віднести довірчі очікування, що містять бажаний результат соціальної взаємодії, поєднуючи в собі раціональний, емоційний та етичний компоненти, а також саму реалізацію діяльності в напрямку досягнення бажаного результату. Зазвичай виокремлюють три види довіри: до себе, до інших людей, до світу. Також розмежовують довіру міжособистісну (як довіру до людей) та інституціональну (як довіру до абстрактних систем).

Довіра є базовим елементом громадянського суспільства. Адже засадничими для громадянського суспільства є добровільні форми асоціацій, які існують поза державою. Такого роду спільності в своїй основі як обов'язковий елемент мають саме довіру, яка створює сприятливу атмосферу для розвитку співробітництва та взаємодії.

Саме категорія солідарності позначає ці спонукаючі людину до взаємного співробітництва чинники, що зазвичай мають моральну природу та засновані на спільності поглядів та інтересів, на спільній відповідальності. Принцип солідарності передбачає наявність установки на те, що між людьми не існує суперечностей, які неможливо вирішити. Слід розрізняти солідарність внутрішньогрупову (так звану ближню), яка базується на більш тісних взаємозв'язках, та міжгрупову (дальню), яка ускладнюється наявністю все більшої кількості розбіжностей та є особливо актуальною в сучасному плюралістичному світі.

Будь-яка людська спільнота базується на солідарності, яка є основоположним джерелом життєдіяльності суспільства, його життєвою енергією. Солідарність відображає структурно симетричні відносини піклування про Іншого, його визнання та інтерес до нього, здатність до спільної дії та взаємодопомоги. Ю. Габермас визначає солідарність як таку, що «належить до блага поєднаних тісними зв'язками членів спільноти, які мають спільну інтерсуб'єктивну життєву форму» [1, с. 331]. В контексті інтерпретації принципу солідарності досить цікава концепція О. Гьоффе, який визначає почуття солідарності як відповідальність за спільне благо, і, слідуючи логіці І. Канта, вишує три максими солідарності: 1) думати самостійно; 2) подумки ставити себе на місце іншого; 3) завжди мислити у згоді з самим собою. Під визнанням як одним з важливих елементів солідарності вчений розуміє «найпростішу мораль, мораль справедливості чи правову моральність, де люди визнаються рівними попри їхнє місце у суспільстві чи владний вплив» [2, с. 6]. На думку О. Гьоффе, почуттю солідарності має передувати соціально-етичний принцип субсидіарності: «соціальна єдність справедлива не сама собою, а лише як субсидія, як допомога і підтримка кожної людини» [2, с. 3].

Солідарність поряд зі свободою та справедливістю є найважливішими цінностями демократичного суспільства. Порівнюючи принципи справедливості та солідарності, Ю. Габермас відзначає, що принцип справедливості, будучи належним до суб'єктивної свободи індивідів, виражає однакову повагу і рівні права для кожного. Принцип солідарності вимагає наявність співчуття та піклування про благополуччя ближнього, що і визначає належність солідарності до одного з найцінніших благ спільноти. Таким чином, солідарність в трактовці Ю. Габермаса постає як наслідок індивідуального досвіду співвідповідальності через наявність спільних інтересів, що виникають в результаті спільної ідентичності.

Проблема соціальної солідарності є однією з центральних у концепції Е. Дюркгейма, який розуміє солідарність як визначальний чинник суспільного стану. Е. Дюркгейм розрізняє два види солідарності: механічну (характерну для архаїчних суспільств, суть якої полягає в об'єднанні за рахунок поглинання індивідуальності колективом) та органічну (властива розвиненим суспільствам, коли індивідуальність цілого зростає разом з індивідуальністю частин, позначаючи природний процес взаємообміну та об'єднання автономних індивідів, враховуючи їх функціональну залежність, тобто відображаючи

систему різних спеціальних функцій, поєднаних певними відношеннями) [3, с. 258–260]. Таким чином, механічна солідарність відображає соціальні зв'язки на основі схожості, а органічна солідарність – об'єднання на основі відмінностей, ключову роль при цьому відіграє розподіл праці.

Ф. Фукуяма в якості аналога механічної та органічної солідарності Е. Дюркгейма вводить поняття традиційної та спонтанної соціалізованості. За Ф. Фукуямою, традиційна соціалізованість характеризується як вірність старим та сталим соціальним групам, спонтанна соціалізованість розуміється як здатність створювати нові об'єднання і нові рамки взаємодії, збиратись разом в згуртовані групи та співіснувати в рамках нових форм спільного життя [7, с. 268]. Ф. Фукуяма виокремлює три основних шляхи прояву соціалізованості: перший заснований на сім'ї та родинних стосунках, другий – на добровільних асоціаціях позародинного типу (школах, клубах, професійних організаціях), третім шляхом є держава [7, с. 109]. Зазначимо, що саме другий шлях є властивим для громадянського суспільства. Також вчений наголошує, що різні суспільства мають різний потенціал довіри та солідарності, оскільки останні мають переважно культурну природу.

Якщо дослідники переважно соціологічного спрямування розглядають соціальну солідарність як ключову та необхідну характеристику суспільства або певної соціальної групи, то є також деякі спроби вивести категорію солідарності на загальнолюдський рівень, знайти ті засади солідарності, які б дали змогу об'єднати все людство. Безумовно, в основі такої солідарності лежать переважно моральні чинники, а не економічні чи політичні. Так, І. Кант говорить про універсальну солідарність з усім людським родом, яка має базуватись на ідеї спільності розуму. Сучасна екологічна ситуація провокує народження солідарності загальнолюдської як реакції на загрозу існуванню людства. Універсалізація солідарності приводить до розуміння її як категорії дискурсивної етики, яка базується на визнанні всезагального характеру моральних норм.

Солідарність як соціально-позитивна поведінка є одним з ключових питань інтегральної системи теорії толерантності П. Сорокіна, який досліджує шлях подолання війн та конфліктів через формування етики альтруїзму, яка володіє потужною силою створення та перетворення.

Досить послідовно розвиває поняття солідарності Р. Рорті, який говорить про моральний прогрес не як поступове подолання егоїзму за допомогою розуму, а як поступове розширення нашої здатності симпатизувати та довіряти. Одним з основних інструментів, що сприяють моральному прогресу в суспільстві, є розвиток здібності уявлення. Саме воно дозволяє співвіднести себе з іншим, поставити себе на місце особистостей, цілком несхожих з нами. Р. Рорті, розуміючи певну утопічність ідеї загальної солідарності, все ж говорить про неї як про мету, яку необхідно реалізувати. Солідарність в цьому випадку «твориться», а не рефлексується, за рахунок збільшення нашої чутливості до проблем та болю інших, незнайомих нам людей.

Р. Рорті наводить суто філософське розуміння людської солідарності, яка розуміється як «дещо всередині нас, власне людське, яке резонує на наявність того ж самого в інших людях» [5, с. 239]. Це «дещо» вчений називає ядром самості, яке властиве зрілій людській особистості. Особливого значення така людська солідарність набуває в часи, коли історія переживає перевороти, а традиційні інститути та зразки поведінки руйнуються, коли виникає потреба в чомусь такому, що знаходиться поза часом, за межами інститутів. Цю роль, на думку Р. Рорті, і має виконувати людська солідарність як визнання нами один в одному загальнолюдського. Отже, відчуття солідарності з усіма іншими людськими істотами має стати моральним обов'язком. Більше того, на думку Р. Рорті, моральний прогрес іде в напрямку все більшої солідарності, яка розуміється не лише як центр самості, властивий всім людям. Це певна здатність, яка передбачає розгляд різноманітних відмінностей (расових, релігійних, племінних і тому подібних) як несуттєвих порівняно з подібністю, що стосується болю та приниження, зі здатністю вважати «нашими» людей, що мають з нами величезні розбіжності [5, с. 125]. Таким чином, Р. Рорті пропонує нові засади солідарності (на противагу кантівським раціональності та обов'язку) – відчуття співчуття до болю, розкаяння за жорстокість та доброзичливість.

Довіра і солідарність характеризуються множинністю проявів в різноманітних сферах соціальної дійсності. І довіра, і солідарність постають в якості елементів соціального капіталу. Зазвичай простежується цікава залежність: чим вищий рівень довіри, тим вищий рівень солідарності в суспільстві. Спільним в довірі та солідарності є те, що вони позначають ступінь міцності соціальних зв'язків у суспільстві, виступаючи тими чинниками, які сприяють стабілізації суспільства. Низький рівень довіри та солідарності свідчить про порушення рівноваги в суспільстві, загострення міжгрупових конфліктів.

Але довіру відрізняє певний ступінь вірогідності, що приводить до ризику, адже вона виникає, на відміну від упевненості, в ситуації невизначеності, недостатності або відсутності потрібної інформації та певних гарантій, що посилює ризик, водночас даючи шанс побудови нових стосунків. Це цілковите покладання на Іншого, його бажання чи небажання реалізувати взяті зобов'язання. Солідарність є більш стійкою саме через спрямованість на практичне втілення за умови наявності відчуття взаємоприналежності, позначаючи єдність переконань і дій.

Солідарність передбачає наявність певних спільних поглядів, відчуття ідентичності, що приводить до внутрішнього узгодження та віднесення себе до структури відносин «Ми». Довіру визначає наявність відносин «Я» та «Інший». І довіра, і солідарність мають в своїй основі поєднання емоційного, раціонального та морального. В солідарності досить часто саме емоційний чинник (емпатійна здатність поставити себе на місце інших) є вирішальним. Солідарність чіткіше відображає загальний зв'язок людини з усіма іншими, довіра зосереджується на моменті залежності людини від інших.

Солідарність базується на моральному імперативі переведу стану можливого у стан реального. Серед умов появи солідарності слід назвати:

- чітке віднесення себе до певної групи (за професійним, національним, класовим, віковим, загальнолюдським, релігійним, гендерним, рольовим та іншими критеріями), але основне в солідарності – це прагнення до взаємодії або бажання допомогти через відчуття соціальної подоби;
- солідарність досить часто виникає як реакція на зовнішню загрозу існуванню спільноти, коли виникає нагальна потреба відстояти інтереси групи та наявне спільне відчуття небезпеки та прагнення консолідуватись.

Поняття солідарності є одним із найуживаніших і в той же час одним із найбільш невизначених. Також відзначимо деяку декларативність та утопічність як категорії довіри, так і солідарності. Але сутнісна основа солідарності – збіг особистого та суспільного, прагнення знайти «точки перетину» навіть там, де домінують протилежні погляди та інтереси. Таким чином в солідарності відбувається перехід поняття «Вони» у поняття «Ми».

В солідарності та довірі поєднуються політичний, економічний та культурний виміри суспільного буття. Але солідарність має більш універсальний статус, постаючи в якості джерела соціальної дії, системи соціальних узгоджень, що виходить з потреби в єдності дій для вирішення спільних завдань, без мінімуму чого існування суспільства неможливе, тому що солідарність лежить в основі соціального порядку. Але солідарність – не просто взаємодія громадян, це більш складно організована співдія вільної творчості. Певному типу соціальної солідарності відповідає певний рівень соціокультурної ідентичності людини, що залежить від типу суспільства, історичних етапів його розвитку.

Солідарність – той важливий чинник, що допомагає з'ясувати природу громадянського суспільства. В цьому контексті на особливу увагу заслуговує така особливість солідарності, як «соціальна асоціативність», а під солідарністю розуміється здатність створювати чисельні «недержавні» організації, добровільні асоціації. Солідарні взаємини в громадянському суспільстві супроводжуються «сукупністю добровільних дій, здійснюваних у певному соціальному просторі без примусу державної влади, утворюючи спільне взаєморозуміння» [4, с. 421]. Громадянське суспільство сприяє формуванню та збереженню національної консолідації саме завдяки солідарності.

Для розмежування понять солідарності та довіри наведемо їх протилежні значення: довіра – підозра, солідарність – відчуження (пасивний варіант) та протистояння (активний варіант). Результативна основа солідарності – взаємодопомога, співдія, спрямована на вирішення колективних завдань, основа довіри – виконання добровільно взятих зобов'язань, що породжує відчуття надійності та захищеності, так званої «онтологічної безпеки». Окрім того, довіра володіє потужною силою особистісного розвитку, стимулюючи людину через виражену їй довіру долати власну обмеженість, розсувати горизонти діяльності, ставати більш відкритими світу.

Також необхідно відзначити взаємозалежність довіри та солідарності, адже без довіри неможлива солідарність, але й солідарність неможлива без довіри. Категорія солідарності відображає загальну специфіку поєднання особистого та суспільного вимірів буття, узгоджене прагнення у досягненні поставлених завдань, категорія довіри акцентує увагу на ідеї залежності індивідуального буття від дій інших.

Довіра, як і солідарність, чітко пов'язана з попереднім досвідом, але його вплив на формування установок довіри чи солідарності відрізняється. Так, поява довірчих відносин цілком залежить від позитивного чи негативного досвіду довіри в минулому. Зазвичай негативний досвід довіри знижує готовність довіряти людям і призводить до домінації недовіри і появи підозрілості. В солідарності особистий досвід також відіграє важливу роль, оскільки власне переживання його може підштовхнути допомогти тому, хто знаходиться в схожій ситуації.

Для характеристики поняття солідарності досить часто вживають терміни «консолідація», «інтеграція», «самоідентифікація». Феномен соціальної консолідації, як зазначає А. Флієр, можна диференціювати на інтеграцію людей по практичній необхідності та по ідейним причинам [6, с. 182]. Але одним з найважливіших чинників консолідації має бути підстава, яка сприяє об'єднанню. Тому можемо визначити солідарність як комплекс умов, стимулюючих ефективну взаємодію, узгодженість в діях та об'єднання для вирішення певних колективних завдань.

Також слід відзначити, що для солідарності досить важливим є механізм локалізації (як протиставлення групи іншим), що посилює внутрішньогрупові інтеграційні процеси. Таким чином, можемо виокремити солідарність конфронтаційну (об'єднання на основі протиставлення «своїх» «чужим») та неконфронтаційну (засновану на діалогічній стратегії пошуку узгоджувальних компонентів, а також на так званих формах «соціального співчуття» – співпереживанні, допомозі). В умовах зростання плюральності сучасного світу саме другий тип солідарності викликає все більшу зацікавленість, а до характеристики типу солідарності все частіше додаються префікси «між-» та «над-» (міжетнічна, наднаціональна).

Так звана демократична солідарність передбачає об'єднання не тільки за умови спільних поглядів, а й за наявності різноманітних світоглядних та інших позицій, коли створюються умови для вільного пошуку засад гармонійного поєднання особистого та колективного.

Цікавою є також християнська позиція щодо категорії солідарності, де поєднання відчуття спільності з відчуттям власного особистісного розвитку означає досконалість самореалізації в служінні іншим. Віра, надія, любов, взаємодопомога лежать в основі солідарності. Цим християнське розуміння солідарності пов'язане з поняттям соборності, яке позначає органічну спільність людей, засновану на вірі, свободі та любові, на відміну від механічних, штучних спільностей типу асоціацій.

Таким чином, можемо зробити висновок, що довіра та солідарність є близькими поняттями, але все ж вони мають чіткі відмінності. В довірі має значення саме результативність, адже сам по собі феномен довіри включає щонайменш два основні елементи: очікування бажаних результатів і реалізація цього очікування, яка залежить вже не від нас, а від тих, кому виражена довіра. В солідарності ж, не применшуючи значення наслідків солідарних дій, на перше місце все ж виходять чинники стимулюючих солідарність механізмів, спільне бачення цілей соціального розвитку. Тобто, узагальнюючи, можемо зробити висновок: в довірі головне – результат, в солідарності – процес та мотивуючі чинники.

Отже, категорії довіри та солідарності своєю величезною інтеграційною силою постають як незамінні джерела формування та дієві механізми функціонування громадянського суспільства. Довіра і солідарність є одними з найважливіших чинників соціального капіталу. Саме солідарність забезпечує спрямування колективних зусиль на вирішення спільних завдань, адже соціальний капітал результується не діями окремої людини, а походить з переваги суспільних чеснот над індивідуальними. За допомогою солідарності відбувається узгодження інтересів різноманітних соціальних груп та утворення нових спільностей, але цей процес супроводжується вимогою добровільного прийняття на себе певних зобов'язань та імперативом чесності при їх виконанні, що і забезпечує культура довіри. Таким чином, відносини довіри є необхідною умовою відносин солідарності саме через наявність співвідповідальності та реальної можливості розраховувати на допомогу та підтримку іншого.

ЛІТЕРАТУРА

8. Габермас Ю. Мораль і моральність. Чи стосуються гегелівські заперечення Канта також і дискурсивної етики? // Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія / Юрген Габермас. – К. : Лібра, 1999. – С. 325–346.
9. Гьоффе О. Індивід і почуття солідарності (тези з соціальної етики ХХІ століття) / Отфрід Гьоффе // Політична думка. – 1997. – № 4. – С. 3–19.
10. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда // Западно-европейская социология XIX – начала XX веков / [под ред. В. И. Добренёва] / Эмиль Дюркгейм. – М. : Издание Международного Университета Бизнеса и Управления, 1996. – С. 256–309.
11. Карась А. Ф. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і не-класичних інтерпретаціях / Анатолій Феодосійович Карась. – К.–Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 520 с.
12. Рорти Р. Случайность, ирония и солидарность / Ричард Рорти ; [пер. с англ. И. В. Хестановой, Р. З. Хестанова]. – М. : Русское феноменологическое общество, 1996. – 280 с.
13. Флиер А. Я. Культурология для культурологов / А. Я. Флиер. – М. : Академический Проект, 2000. – 496 с.
14. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Фрэнсис Фукуяма. – М. : Изд. АСТ : Ермак, 2004. – 730 с.